

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365

№ 2 (97)

Нұр-Сұлтан
2022

Редакциялық алқа:

А. Мұхамедиұлы,	өнертану докторы, профессор (алқа төрағасы)
Асанканов А.А.,	тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі (Қырғызстан)
Әбдуақап Қара,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Түркия)
Бороффка Н.,	археология докторы, профессор (Германия)
Бейсенов А.З.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
Ибадуллаева З.Ө.,	тарих ғылымдарының кандидаты, доцент (Қазақстан)
Ибраева А.Г.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ұлттық Жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі (Қазақстан)
Қасенәлі А.Е.,	PhD докторы (Қазақстан)
Купаева А.Қ.,	PhD докторы (Қазақстан)
Қартаева Т.Е.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
Малдыбаева Р.К.,	өнертану кандидаты (Қазақстан)
Мұқтар Ә.Қ.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
Нұразхан А.Ш.,	педагогика ғылымдарының кандидаты, ҚР Көркемөнер академиясының академигі (Қазақстан)
Оңғар А.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
Самашев З.С.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
Төлеубаев Ә.Т.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
Смағұлов О.С.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы (Қазақстан)
Таймағамбетов Ж.Қ.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
Үмітқалиев Ұ.Ұ.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
Шамильоглу Ю.,	Висконсин университетінің профессоры (АҚШ)

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

Антропология

Исмагулов О., Исмагулова А. Казахский народ нового Казахстана – прямой наследник насельников с 50-вековой историей на древней предковой казахской земле 4

Археология

Абишева А.А. Балбалы в составе фонда Национального музея РК 12

Этнография

Жайлыбай Д.Ж. XIX-XX ғғ. қазақ халқының неке және отбасылық дәстүрлеріндегі материалдық емес мәдени мұраның көріністері 21
С.Дж. Атдаев. Тигры в историческом прошлом Туркменистана 32
Камунов С.Р. Б. Сарыбаевтың қазақ аспаптарын жаңғыртудағы еңбегі және ҚР Ұлттық музейіндегі коллекциясына берілген сипаттама 51

Филология

Карипбаев Ж. Абай Құнанбайұлы шығармашылығындағы неоклассикалық нәзира дәстүрі 60
Жалмырза А.А. Тіл үйренуде салт сөздерге жүгіну: мақал-мәтелдерді қолданудың кейбір аспектілері 76

Тарих / История

Ақтайлақ Б.Б. Ақмола жеріндегі қуғын-сүргін тарихынан 84

Бейнелеу өнері / Изобразительное искусство

Танымова Е.А. Творчество казахских художников актуального искусства в контексте мирового культурного наследия 92

Музей ісі / Музейное дело

Гиззатов С.М. Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі мен Қытай елі арасындағы мәдени байланыстар 101
Елеусізова Қ.Ж. Ақтөбе облысы өлкетану музейлерінің қазіргі этномәдениетке ықпалы .. 110
Сайлау А., Әубәкір Г. Сыр бойындағы батырлар мұрасы 121

Киелі география / Сакральная география

Кошман Т.В. Культурные объекты оседлой культуры как источник эпохи 129
Төлегенұлы Қ., Кукушкин А.И., Букешова Г. Теңіз-Қорғалжың өңірінің жер-су атаулары: XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы архив құжаттары негізінде 139

CONTENTS

Anthropology

Ismagulov O., Ismagulova A. The kazakh people of new Kazakhstan is a direct successor of the residents with a 50-century history on the ancient anethorial kazakh land 4

Archeology

Abisheva A.A. Balbals as part of the fund of the National museum of the Republic of Kazakhstan 12

Ethnography

Zhaylybay D.Zh. XIX-XX centuries manifestations of non-material cultural heritage in kazakh marriage and family traditions 21
S.J. Atdaev. Tigers in the historical past of Turkmenistan 32
Kamunov S.R. B.Sarybayev's contribution to the modernization of kazakh instruments and description of the collection in the National museum of the Republic of Kazakhstan 51

Philology

Karipbaev Zh. Neoclassical nazira tradition in the work of Abay Kunanbayuly 60

Zhalmyrza A.A. Using paremiology in language learning: some aspects of the use of proverbs 76

History

Aktilak B.B. From the history of repressive policy in Akmola 84

Art

Tanymova Y.A. Creativity of kazakh artists of contemporary art in the context of world cultural heritage 92

Museum business

Gizatov S.M. Cultural relations between the National museum of the Republic of Kazakhstan and China . 101

Eleusizova K.Zh. Influence of local history museums of Aktobe region on modern ethnoculture 110
Sailau A., Aubakir G. Heritage of the heroes of Syrdarya 121

Sacred geography

Koshman T.V. Cult objects of settled culture as a source of the epoch 129
Tolegenuly K., Kukushkin A.I., Bukeshova G. Place-names of the Tengiz-Korgalzhyn region: based on archival documents of the end of the 19th and the beginning of the 20th century 139

ӨОК 94:008(574)

***Сайлау А.¹, Әубәкір Г.²**

¹Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану музейі

²Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану музейінің Ақмешіт филиалы

Қызылорда қ., Қазақстан

*e-mail: askhat.saylau@mail.ru

СЫР БОЙЫНДАҒЫ БАТЫРЛАР МҰРАСЫ

Мақалада «Ұлттық рухани жаңғыру» жобасы аясында Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану музейі, Ақмешіт филиалы мен «Qyzylorda» телеарнасы бірлескен ғылыми-зерттеу жобасы туралы айтылады. Белгісіз болып келген, қазақ тарихында өзіндік орны бар Сыр бойынан шыққан даңқты батырлар Төлекқожа Қылышқожаұлының (1713 – 1798 жж.) қылышы (осы уақытқа дейін Өзбекстанның Ташкент қаласының жанындағы Янгиюль ауылында сақталып, жақында елімізге әкелінген), Жанқожа Нұрмұхаммедұлының (1774-1860 жж.) (генерал-губернатор В.А. Перовский сыйға берген) қаруы, жорық кезінде тұмарындай сақтаған «Нұрнама» кітабы, жорық кезінде от жағатын шақпақ тасы, Бұқарбай Естекбайұлының (1812-1898 жж.) қылышы (ұрпақтарының қолында сақталған), батырдың есімі жазылған күміс мөрі және тудың шашағы, Қайқы Ұзақұлының (1845-1918 жж.) мылтығы және күміс белдігі туралы құнды тарихи деректер қамтылған. Тарихи-танымдық бағыттағы «Құнды жәдігер» жобасы бойынша бұл жәдігерлер музей қызметкерлері тарапынан зерттеліп, алдағы уақытта ғылыми айналымға енетін болады.

Түйін сөздер: музей, қылыш, мылтық, мөр, белдік.

Кіріспе

«Ұлттық рухани жаңғыру» жобасы аясында Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану музейі (Ақмешіт филиалы) және «Qyzylorda» телеарнасы бірлескен «Құнды жәдігер» жобасы аясында әулие-әнбие, ахун-ишандармен қатар қазақ тарихында азаттық күресі жолында өзіндік орны бар батырлар институтының өкілдері болып табылатын XVIII ғасырда жоңғар шапқыншылығына қарсы күрескен Төлекқожа батыр Қылышқожаұлы (1716-1798 жж.), XIX ғасырда Ресей

империясы, Қоқан және Хиуа хандықтарына қарсы Сыр бойы қазақтарының көтерілісін басқарып, Кенесары хан Қасымұлының қазақ даласындағы ұлт-азаттық көтерілісіне қолдау көрсеткен Жанқожа батыр Нұрмұхаммедұлы (1774-1860 жж.), Бұқарбай батыр Естекбайұлы (1812-1898 жж.), XIX ғасырдың II жартысында Сыр бойында аса беделді болған Қайқы батыр Ұзақұлының (1845-1918 жж.) өмірі мен қызметі және пайдаланған заттарын зерттеп, зерделеу арқылы тарихи-танымдық материалдар ел назарына ұсынылды.

Төлекқожа батырдың қылышы

Төлекқожа батыр Қылышқожаұлы XVIII ғасырда жоңғар шапқыншылығына қарсы атақты Абылай ханның ту ұстаған батырларының бірі болған. Қожа Ахмет Яссауидің туған ағасы Хазіреті Шайықтың ұрпағы саналады. Батыр өз уақытында Аққорған қаласын қорғаушы ретінде ерен ерлігімен көзге түсіп, мыңбасы ретінде талай қиян-кескі соғыс жорықтарына қатысып, тапқырлығымен танылған. 1757 жылғы Жоңғар қақпасындағы соңғы шайқасқа дейінгі ірі жеңістердің барлығында Қабанбай, Алтыбай, Ақтанберді, Есенбет, Жәнібек, Малайсары, т.б. батырлармен бірге Сыр өлкесінен шыққан Төлек батыр да ерлік көрсеткен. Жазушы Жолдасбай Тұлыбайұлының 1987 жылы жарық көрген «Тамыз таңы» атты романында Хангелді батырдың ұлы Райымбек батыр және Төлек батырдың ерлігі жайлы әңгімелейді. Ел аузындағы деректерде Төлек батыр ат үстіндегі соғыс өнерін жоғары меңгергендіктен сауытты көп пайдаланбаған көрінеді. Ат үстінде бірде оң жағына, сол жағына, бірде бауырына өтіп, соғыс қаруларын аса ептілікпен қорғана отырып жұмсаған.

Ел аузында Төлекқожа батыр жайлы мынадай аңыз сақталған. Бірде Аққорған қаласы жоңғарлардың қоршауында қалады. Үш қатар судан өтіп, биік дуалды қорғанға жетемін дегенше қазақтар жаудың біраз сарбаздарын жайратады. Күн ыстық, жоңғарлар кешкі салқынмен соғысайық деп, өз-өздерімен келіседі де, қалың сексеуілді көлеңкелеп дем алады. Сол уақытты пайдаланып Төлекқожа батырдың нұсқауымен Жақып батырды бір шанапш оқ-дәрімен қоса жиденің ұзын-ұзын қабығын дайындап, қорғаннан жіппен төмен түсіреді. Құпия жолмен судан өтіп, қалың сексеуілді паналап шанапштағы оқ-дәріні жиде қабығына себелеп от қояды да өзі қашып келіп қорғанға кіреді. Алдын-ала жиденің шайыры мен қабығын оқ-дәрімен араластырып, дайындалған отты шарды, тасатқыш құралға салыпатып, жанып жатқан сексеуілдің арасынан жарылыс жасайды. Аяқ астынан үргін-сүргінге ұшыраған, аттарынан айырылып жаяу қалған жоңғарларды Төлекқожа бастаған сарбаздар қырғынға ұшыратады. Екінші жағынан Жақып батыр сарбаздары жоңғарлармен соғысып, екі мыңға жуығын Сырдарияға тоғытып, аттарын,

күш-көліктерін олжаға алған. Қазір сол қанды шайқас болған жер Арасат құмы деп аталады.

XVIII ғ. 70-жылдары Абылай хан бастаған батырлар мен сарбаздар қалмақтарды Балқаш көлінен өткізіп салып, екі жақ соғыспауға келісім жасаған қағазына 14 адамның бірі болып Төлек батырдың да қол қойғаны жайлы айтылады (Шалапов, 2019: 176).

1798 жылы дүниеден өтіп, Жаңақорған өңірінде Аққорғанда жерленген. Қазіргі уақытта батырдың мұрасы ретінде қылышы сақталған (Сур. 1). Жәдігерді батырдың ұрпағы саналатын Ташкенттің Янгиюль ауылының тұрғыны Шаймардан Ысқақов Пахраддин Садықовқа аманат етіп тапсырған. Кейін музейге Мадиярхан Тұрсынқожаұлы сыйға берген. Жәдігердің ұзындығы – 62,5 см, жүзінің ені – 4 см, сабының ұзындығы – 14 см, жүзінің ортасына арнайы дола ойығы салынған. Кейін сабы қайта жаңғыртылған (Жаңақорған аудандық тарихи-өлкетану музейі қоры, 2021: 18).

Сур.1. Төлекқожа батыр қылышы. XVIII ғ.

Fig.1. Tolekkozha batyr's sword. XIII century.

Жанқожа батыр мұрасы

Жоба барысында XIX ғасырда Ресей империясы, Қоқан және Хиуа хандықтарына қарсы Сыр өңіріндегі ұлт-азаттық көтерілістің жетекшісі Жанқожа батыр Нұрмұхаммедұлының мұрасы зерттелді.

Жанқожа батыр XVIII ғасырдың соңында өткен қазақ-қарақалпақ қақтығысына, XIX ғасырдың өн бойындағы Хиуа хандығының озбырлығына қарсы соғыстарға Кенесары ханның Сыр бойы мен Созақ өлкесін қоқандықтардан азат ету жорықтарына қатысты. Басқыншыларға қарсы ымырасыз күрес жүргізген жаужүрек батыр солардың көбін өзі басқарып, қолбасшылық дарынымен көзге түсті. Халық арасында «Ел қорғаны ер Жәкең» атанған Жанқожа батыр өмірінің соңында Ресей отаршылдарының зорлығына қарсы азаттықтың ақ туын көтеріп, Сыр бойының малшы-дихандарын бастап, айтулы батырларымен – қандыкөйлек жолдастарымен бірге мұздай қаруланған орыс әскеріне қарсы жорыққа шықты. Көзі тірісінде-ақ аты бүкіл Шекті руларының ұранына айналған Жанқожа батыр Сыр өңіріне ерекше қадірлі болды.

Жанқожа батырдың ауылы жазда Қарақұмды, қыста Ырғызды жайлайды. Қоқан хандығының озбырлығы салдарынан Созақ бекінісінде орналасқан әкімдерінің жергілікті халыққа салынатын алым-салықтан тыс көрсеткен зорлық зомбылықтарының күшеюі қазақтардың бас біріктіріп, бұл қамалға шабуыл жасауына себепкер болды. Орыс офицері И.В. Аничковтың мәліметі бойынша, Қоқан әкімі Дәурен Созақ қаласының бектері Отыншы, Сушымен бірігіп Сарман биді өлтіреді. Созақта тұратын Құрман би араша түсуді өтініп, Жанқожаға арнайы хабар жібереді. Жанқожа елден қол жинап, Созаққа жорыққа аттанып, жолда Жаңақорған, Жөлек бекіністеріндегі қоқандықтарды қуады. 1830 жылдың күзінде көтерілісшілер Созақ бекінісін қоршауға алып, көмекке келген қоқандық Таған палуанды жекпе-жекте қолға түсіреді. Содан кейін Жанқожа жасақтары бекіністің дарбазасын бұзып кіріп, Созақты басып алады. Есесіне қоқан бектері Отыншы мен Сушыны қолға түсіріп, баласын өлтіргені үшін Құрман биге тапсырады. Кейбір деректерде Жанқожа батыр Қоқан хандығының Шымқорған, Қосқорған, Күмісқорған тәрізді бекіністерін

де талқандайды. Хиуа хандығы Аллақұл ханның тұсында, 1835 жылы Қуандарияның батысындағы Құртөбе деген жерге бекініс салып, онда 200 әскер ұстайды. Жанқожаға арқа сүйеп, алым-салық төлеуден бас тартып, Хиуа бегі Бабажанның озбырлығына көнбей жүрген Сырдың төменгі ағысындағы қазақтарды тәртіпке келтіру үшін түркімен Аймұхаммед палуанды жасақтарымен жібереді. 1836 жылы Ақирек деген жерде елге тізесі қатты батқан Аймұхаммед палуанды Жанқожа батыр жекпе-жекте өлтіреді. Одан кейін хиуа жасағы бас сауғалап қашуға мәжбүр болады (E-history.kz, 2016:1).

1845 жылы Жанқожа батыр Кенесары ханның өтініші бойынша Созақ әскери бекінісін басып алуға қатысады. Осыдан кейін Жанқожа батырдың Қоқан хандығымен көп жылға созылған тартысты оқиғалары күшейе түседі. 1851 жылы қазақтардың көп малын күшпен айдап алып кеткеннен кейін, Жанқожа батыр Ақмешітке дейін жорық жасап, қоқандықтардың жасағын талқандайды. Қосқорған бекінісін басып алып, жергілікті қазақтар Қоқан езгісінен азат етіледі.

XIX ғасырда Ресей империясының Сыр бойын отарлау саясаты күшейіп бекіністер салынып, жергілікті халыққа тізесі батады. Осы кезеңде Жанқожа батыр орыс билігіне қарсылық көрсетеді. Орынбор генерал-губернаторы В. Обручевпен жолығып, келісімге келгенімен орыс шенеуніктері және әскерлерінің халықтың тыныштығын бұзуы жиілейді. Бұл кезде егде тартқан Жанқожа батыр Ресей империясына қарсы қозғалысқа басшылық жасайды.

1856 жылы желтоқсан айында Жанқожа батыр әскері Қазалыны қоршауға алады. Патша үкіметі генерал-майор Фитингофт бастаған жазалаушы отрядты аттандырады. Екі жақ Арықбұлақ деген жерде кездесіп, қиян-кескі ұрыс болады. Мұздай қаруланған орыс әскеріне көтерілісшілер төтеп бере алмай кері шегінуге мәжбүр болады. Ал, Жанқожа батыр сатқындық жасаған рубасылары мен ел ағаларына ренжіп, Қызылқұмға жылыстап кетеді.

1860 жылы жазалаушы әскер Қызылқұмның ішіндегі Жанқара көлінің басында отырған Жанқожа батырдың ауылын қоршауға алады. Қанды шайқастың барысында 86 жастағы Жанқожа батыр жазалаушылардың

Сур.2. Жанқожа батырдың «Нұрнама» кітапшасы

Fig.2. Book «Nurnama» by Zhankozha batyr

Сур.3. Жанқожа батырға генерал В.А.Перовскийдің сыйға берген қаруы (тесак)

Fig.3. Cleaver presented to Zhankozha batyr by General V.A. Perovsky

Сур.4. Жанқожа батыр пайдаланған шақпақ тас.

Fig. 4. Flint stone used by Zhankozha batyr.

қолынан қапыда қаза табады (Қосанов, 2019: 211).

Қазіргі уақытта Жанқожа батырдың үлкен ағасы Ақмырзаның тікелей ұрпағы Иманғали Сағадиннің қолында батырдың пайдаланған дүниелері сақтаулы. Бұлар – «Нұрнама» кітабы, тесак (кескіш), шақпақ тас.

«Нұрнама» (Нұрдың кітабы) – араб, парсы, шағатай тілдерінде жазылған емдік дұғалар жинағы (Сур. 2). Бұл кітапты ұрпақтарының айтуынша Жанқожа батыр жорықтарда өзімен бірге алып жүргендіктен киелі дүниелердің бірі саналады. Кітап әбден ескіргендіктен, парақтары үгітілуде.

Тесакты (кескіш) XIX ғасырдың 50-60 жылдары Сыр өңірін жаулауға атсалысқан Орынбор генерал-губернаторы, граф В. Перовский батырға аса ризашылықпен сыйға берген (Сур. 3). Ұзындығы – 66 см, сабының ұзындығы – 14 см, жүзінің ұзындығы – 52 см, ені – 4 см. Жүзіне ені 1,5 см болатын дола салынған. Қарудың бұл түрі Ресей империясының әскері үшін 1834-1848 жылдар аралығында Златоуст қару-жарақ фабрикасында шығарылған. Қарудың осы уақытқа дейін сақталуы таңғаларлық жайт.

Шақпақ тасты Жанқожа батыр жорық кезінде от жағуға пайдаланған (Сур. 4). Көлеміне тоқталсақ, ұзындығы – 8,2 см, ені – 7,1 см. Ұрпақтары киелі дүние ретінде көзінің қарашығындай сақтауда.

Бұқарбай батырдың құнды жәдігерлері

Бұқарбай батыр Естекбайұлы даңқы тек Сыр бойында ғана емес, қазақ даласына өшпес ерлігімен танымал. XIX ғасырда Ресей империясына қарсы ұлт-азаттық күрес жүргізген Кенесары Қасымұлының таңдаулы қолбасшыларының бірі болды.

Тарихи деректер Кенесары бастаған ұлт-азаттық көтерілісіне Кіші жүз қазақтарының, оның ішінде Табын руынан шыққан батырлардың белсене қатысқандығын айғақтайды. Олар көтеріліске қатысып қана қоймай, сонымен бірге материалдық көмек те көрсеткен. Кенесары әскерінің құрамында өз жасақтарымен Кіші жүздің хас батырлары: Табын руынан Бұқарбай, Жоламан батырлар, Шекті руынан Жанқожа батыр, Тама руынан Құрман батырлар қатысады.

Бұқарбай батыр өзінің Кенесары әскеріне қосылуы туралы: «Ауылым Қызылжыңғылда отырған кезде Кенесарының көп әскермен қырғызға кетіп бара жатқандығын естідім. Мен де соларға қосылып қырғызға бірге аттандық. Наурызбай төре менімен жасты болып шықты», – дейді. Жастайынан ел қорғау жорықтарына қатысып, шыңдалып өскен Бұқарбай батыр ержүректігімен көзге түседі. Кенесары көтерілісіне алғашқылардың бірі болып қатысып, 1847 жылға дейін қаһарман батырлардың қатарында айтылады. 1839 жылы тамызда Ақмола бекінісін алуға қатысады (Қосанов, 2019: 213).

Жалпы ел аузындағы аңызға қарағанда Наурызбай мен Бұқарбай арасында бақталастық та болғанға ұқсайды. Оны Кенесары ханда білген. Бірде Бұқарбайды шақырып алып оңаша сөйлесіп, жауда жолдасың мықты болса, сенің несібең, ауыздарың бір болсын, ішкі пікірлеріңді тазалаңдар, өкпе-қақпаны тастаңдар. Бұқарбай, сен бірінші батырлықты Наурызбайға қия бер, саған қосынның екінші батыры, мыңбасылық лайық деп есте қаларлықтай ұлағатты сөз айтқан. Арадағы осындай бақталастыққа қарамастан Наурызбай жау қолында қалып бара жатқанда Бұқарбай батыр жеке бас мүддесінен ұлттық намысты жоғары қояды. Наурызбайды жау қолында қалдырмау үшін өзінің басын бәйгеге тігеді, көзсіз батырлыққа барады (Бердәулетов, 1993: 4).

1837-1847 жылдар аралығында Ұлқаяқ, Бұланты, Жыланшық өзендерінің бойындағы өшпес ерлігі мен «Созақ», «Ақмола» бекіністерін бағындырудағы әбден ысылған, шын болаттай ширыққан, өр тұлғасы мен кәнігі әскери қолбасшыларға ғана тән ойлы іс-қимылдарын Кенесары хан әрқашан ризалық сезіммен еске алып, өзге сардарларға үлгі-өнеге етіп отырған. Ресей деректерінде Бұқарбай батыр еліне қайтқан соң бейбіт еңбекпен айналысқан. Егін егіп, 1854 жылы Сырдария сағасынан күні бүгінге дейін ұрпақтары пайдаланатын «Бұқарбай арығын» (ұзындығы 25-30 шақырым) қаздырған. Ресей империясының жоғары билігін мойындап, «Ақмешіт» бекінісін жаулап алу кезінде патша әскеріне көмек көрсетеді. Қоқан хандығына қарсы әскери жорықтарға қатысқаны үшін патша үкіметінен марапаттарға ие болған. Талайды көріп, ұзақ өмір сүрген батыр өз туған жерінде 1898 жылы дүние салады.

Сур.5. Бұқарбай батырдың мөрі.

Fig.5. Seal of Bukharbai batyr.

Бұқарбай батыр – Табын руына ұран болуымен қатар тарихи тұлға дәрежесіне көтеріле алған батыр. Өйткені ол ел мүддесі үшін күресіп, халықтың бірлігін жоғалтпауға тырысты. Жерін сыртқы жаулардан қорғауда, елдің тұтастығын сақтауда, ерлік көрсетіп, ғұмырын ат үстінде өткізді. Батырдың әр кездегі ерліктері мен ел үшін жасаған жақсылықтары халық жадында сақталып, бүгінге дейін жетті.

Қазіргі таңда Бұқарбай батырдан қалған дүниелер – қылыш, мөр, сусиырдың қылынан жасалған тудың шашағы. Бұл жәдігерлер қазіргі таңда Бұқарбай батыр музейінде сақтаулы. Мөр сопақша етіп жасалған (Сур. 5). Араб әріптерімен «Бұқарбай баһадүр» деген сөздер екі қатар етіп бедерлене жазылған. Екі жағына «П» әрпі тәріздес айналмалы, жоғары тұсында құлақшасы бар темірден жасалған сақтандырғыш (скоба) бекітілген. Кейіннен құлақша арқылы металдан жасалған ұзынша шынжыр жалғанған. Күмістен жасалған, өлшемі – 2 x 2,5 см.

Сур.6. Бұқарбай батырдың қылышы. XIX ғ.

Fig.6. The Sword of Bukharbai batyr. XIX century.

Қылышты Бұқарбай батыр жаугершілікте қолданған (Сур. 6). Материалы құрыш темір, қылыштың ұзындығы – 80 см, сабының ұзындығы – 13 см, жүзінің ені – 3 см. Тудың шашағы Бұқарбай батыр туына пайдаланған сусырдың құйрығынан жасалған (Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану музейі қоры, 2012: 61,62) Осы уақытқа дейін сақталған құнды жәдігерді халық киелі дүние ретінде санап, музейге тапсырылғанға дейін халық ырымдап түрлі аурулардан сақтайды деген сеніммен тәбәрік ретінде кесіп әкететін болған. Жоғарыда аталған дүниелердің барлығы 2012 жылы Бұқарбай батырдың 200 жылдық мерейтойы қарсаңында ашылып, халыққа қызмет етіп келе жатқан батырдың атымен аталатын музейге тапсырылып, келушілер назарына ұсыну мақсатында экспозициядан орын алған.

Қайқы батырдың қылышы мен белдігі

Жоба барысында Сыр өңірінде белгілі тұлға Қайқы батыр Ұзақұлының мұрасы зерттелді. Қайқы Ұзақұлы 1845 жылы Ақмешіт уезіне қарасты Байұзақ болысында (қазіргі Жалағаш ауданы) дүниеге келген. Әкесі Ұзақ осы баласы дүниеге келгенде нағашысы Қайқыға ұқсап би және батыр болсын деп, ырым жасап, жалғыз ұлының атын Қайқы қойыпты. Әкесі елді қорғау кезінде жау қолынан қаза табады да, жастай жетім қалған Қайқы одан әрі анасының тәрбиесінде болады. Сөйтіп, өмірдің ащы-тұщысын көріп өскен ол ерте есейеді. Әсіресе, әділдік үшін күресте

ешкімнен де жасқанбайды. Өзі де ірі тұлғалы, қайратты, жаумен ат үстінде кездескенде жиырма кісіге де алдырмаған найзагер болған. Ел аузында сақталған деректерде батырдың Бұқарбай батыр және Қалжан ахунмен достығы туралы жиі айтылады. Батыр жайлы деректер сирек те болса республикалық басылымдарда кездеседі. 1965 жылы жарыққа шыққан «Айтыс» кітабының II томында Кете Жүсіптің Нақып қожаның айтысы кезінде Қайқының батырлығы туралы айтылады. Ақын, Қайқыны сол заманның игі жақсылары мен жайсаңдарының, ел ағаларының ортасында үш жүздің кеңесінде батырды халқына мойындатып ерекше атап жырлаған (Махамбет, 2022:13).

Қайқы батыр жетім-жесірлерге, тұрмысы нашарларға жәрдемдесіп, қамқорлық көрсетуді де естен шығармаған еңбекшіл кісі болған. Туыстарының басын қосып, жазда егін егіп, қыста балық аулап күнкөріс жасаған. Қайқы батыр дарияның бойындағы қалың шеңгел мен жиде тоғайын ашып, он гектардай жерге саялы жеміс ағаштарын еккен. Қалжан ахунның осы күнгі мешіт-медресесін салуға халықты ұйымдастырып жұмылдырған. Құрылысына өзі еккен ағашын да пайдаланған. 1901 жылы Ақмешіт қаласында ұйымдастырылған кеңеске Керейт руынан Тынымбай, Жаппастан Аппаз би Мырқы, Досбол датқаның баласы Әуез және басқа да атақты игі жақсылардың қатарында Қайқы батыр да қатысады. Әділдігімен, өткір де ержүректілігімен Сыр бойындағы бүкіл Жетіру мен Кете – Шөмекейге мәлім болған. Қайқы батыр Сыр өңіріндегі соңғы халық батырларының бірі болып табылады.

Сур.7. Қайқы батырдың мылтығы. (XIX ғ.).

Fig.7. Kaiky batyr's gun. (XIX century).

Қазіргі уақытта батырдың ұрпақтарының қолында сақталған құнды жәдігерлер – мылтық пен күміс белдік. Мылтықты Қайқының әкесі Ұзақ батыр кезекті шайқас кезінде қоқанның бегін өлтіріп олжалаған (Сур. 7). Уақыт өте қаруды Қайқы батыр пайдаланған. Еуропалық үлгіде жасалған шақпақ мылтық британдық Энфильд нұсқасына ұқсас. Бұл қару түрімен XIX ғасырдың I жартысында АҚШ, Еуропа елдерінің әскерлері қаруландырылған. Мылтықтың ұзындығы – 1,5 метр. Батырдың шөбересі Жантүгел Есжановтың айтуынша, екі ғасырға жуық тарихы бар мылтық киелі саналады. Белдік – батырдың өзі пайдаланған жеке дүниесі. Жәдігер тікелей ұрпағы Бекбол Қайқиевтің шаңырағында сақтаулы. Күміс жапсырмалармен безендірілген белдіктің қондырмасына арабша жазу бедерленген.

Қорытынды

Қазақ елі, соның ішінде Сыр бойы халқы батырларынан ешқашанда кенде болмаған. Жаугершілік заманда халқымыздың азаттығы мен еркіндігін сақтап қалуда батырлар институтының рөлі зор болды. Ғылыми мақалада қамтылған Төлекқожа батыр Қылышқожаұлы, Жанқожа батыр Нұрмұхаммедұлы, Бұқарбай батыр Естекбайұлы, Қайқы батыр Ұзақұлы шоқтығы биік ұлт қаһармандары саналады. Осы орайда тарихи мұраны ұлықтаған «Құнды жәдігер» жобасының бір бағыты ретінде жоғарыда аталған батырлардан қалған тарихи маңызы бар жәдігерлер барынша зерттеліп, жергілікті БАҚ-да кеңінен насихатталды.

Алдағы уақытта да жоба аясында Сыр өңірінде қаншама тарихи мұрамыздың сыры ашылары сөзсіз.

Әдебиеттер

1. Шалапов Н. Аққорғанды қорғаған Төлек батыр. Сыр бойы газеті №176. 2019 ж.
2. Жаңақорған аудандық тарихи-өлкетану музейі қоры, Түсім кітабы №6, 2021 ж.
3. Үш патшалықпен соғыс. Жанқожа батыр. E-history.kz 2016
4. Қосанов С., Оңғарбаев А. Сыр бойының сакралды ескерткіштері: мифтер, аңыздар, хикаяттар. Қ., 2019. 423 б.
5. Бердәулетов К. Бұқарбай батыр. Егемен Қазақстан газеті №11 1993 ж.
6. Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану музейі қоры, Түсім кітабы №25,
7. Махамбет Ж. Әр заттың иесі мен киесі бар. Тіршілік тынысы газеті №13. 2022 ж.

References

1. Shalapov N. Aqqorgandy qorgağan Tólek batyr [Tolek batyr who defended Akkorgan]. Syr boy gazeti №176. 2019 j.
2. Jańaqorǵan aýdandyq tarihi-ólketaný múzei qory, Túsim kitaby [Fund of the Zhanakorgan District Historical and Local History Museum, Revenue Book] №6, 2021 j.
3. Úsh patshalyqpen sóǵys. Janqoja batyr. E-history.kz 2016
4. Qosanov S., Ońǵarbaev A. Syr boıynıń sakraldy eskertkishteri: mıfter, ańyzdar, hıkaıattar. [Sacred monuments of Syr: myths, legends, stories] Q., 2019. 423 b.
5. Berdáýletov K. Buqarbai batyr [Buqarbai batyr]. Egemen Qazaqstan gazeti №11 1993 j.
6. Qyzylorda oblystyq tarihi-ólketaný múzei qory, Túsim kitaby [District Historical and Local History Museum, Revenue Book] №25.
7. Mahambet J. Ár zattyń iesi men kiesi bar [Every thing has an owner and wearer]. Tirshilik tynysy gazeti №13. 2022 j.

***Сайлау А.¹**

¹Кызылординский областной историко-краеведческий музей

Аубакир Г.²

²Акмешитский филиал Кызылординского областного историко-краеведческого музея
г.Кызылорда, Казахстан

*e-mail: askhat.saylau@mail.ru

НАСЛЕДИЕ БАТЫРОВ СЫРДАРЬИ

В научной статье отмечается, что в рамках проекта «Духовная модернизация нации» Кызылординский областной историко-краеведческий музей, Акмешитский филиал и телеканал «Qyzylorda» совместно с сотрудниками музея по проекту «Общественный артефакт» были изучены и в дальнейшем войдут в научный оборот неизвестные места в истории казахского народа батыров Толеккожа Кылышкожаулы (1713-1798 г.) меч (до сих пор хранился в селе Янгиюль под Ташкентом Узбекистана и недавно был завезен в нашу страну), Жанкожа Нурмухаммедулы (1774-1860 гг.) оружие (подаренное генерал-губернатором В.А. Перовским), книга «Нурнама», хранящаяся во время похода как талисман, каменный камень от костра во время похода, книга Бухарбая Естекбайулы (1812-1898 гг.) меч (хранится в руках потомков), серебряная печать с именем батыра и бахрома Знамени, Кайкы Узакулы (1845-1918 гг.) содержит ценные исторические сведения о винтовке и серебряном поясе.

Ключевые слова: музей, меч, ружье, печать, ремень.

***Sailau A.¹**

¹Kyzylorda Regional Museum of History and Local Lore

Aubakir G.²

²Akmeshit branch of the Museum of the Kyzylorda Regional Museum of History and Local Lore

Kyzylorda, Kazakhstan

*e-mail: askhat.saylau@mail.ru

THE HERITAGE OF THE HEROES OF SYRDARYA

The research article considers the «Public Artifact» project, implemented by the Kyzylorda Regional Museum of History and Local Lore, the Akmeshit branch and the Qyzylorda TV channel, together with the museum staff within the framework of the state program «Spiritual Modernization of the Nation». The article deals with the unknown artifacts, which had an important place in the history of Kazakh people, a sword (still kept in the village of Yangiyul near Tashkent in Uzbekistan and was recently brought to our country) of a Kazakh batyr Tolekkozha Kylyshkozhauly (1713-1798), a weapon (donated by the Governor-General V. A. Perovsky) of Zhankozha Nurmukhammeduly (1774-1860) and his book «Nurnama», which he kept during the campaign as a talisman, a stone he used for striking fire during the campaign, Bukharbay Estekbayuly's (1812-1898) sword (kept by his descendants), a silver seal with the name of the batyr and the fringe of the flag. Authors give valuable historical data about the rifle and the silver belt of Kaiki Uzakuly (1845-1918).

Keywords: Museum, sword, gun, seal, belt.